

ЮДЖИН ВЕБЕР

ІЗ СЕЛЯН У ФРАНЦУЗИ

ТВОРЕННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ

*Переклала з англійської
Євгенія Польщикова*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Список карт</i>	9
<i>Вступ</i>	10
Частина перша	
Як було раніше	
<i>Розділ 1</i> Земля дикунів	17
<i>Розділ 2</i> Безумні вірування	38
<i>Розділ 3</i> Королівський фут	45
<i>Розділ 4</i> Наодинці зі своїми	57
<i>Розділ 5</i> Боже збав від правосуддя!	67
<i>Розділ 6</i> Багатство мов	85
<i>Розділ 7</i> Франція, єдина і неподільна	115
<i>Розділ 8</i> Робота на землі	136
<i>Розділ 9</i> Дай нам сьогодні	152
<i>Розділ 10</i> Від виживання до життя	169
<i>Розділ 11</i> Родина	191
Частина друга	
Агенти змін	
<i>Розділ 12</i> Дороги, дороги, все більше доріг	219
<i>Розділ 13</i> У ногу з учорашнім	246
<i>Розділ 14</i> Rus in urbe	258
<i>Розділ 15</i> Селяни і політика	268
<i>Розділ 16</i> Міграція: промисел бідних	307

<i>Розділ 17</i>	Міграція іншого типу: військова служба	321
<i>Розділ 18</i>	Цивілізація навсправжки: школи та шкільна освіта	332
<i>Розділ 19</i>	Dieu est-il français?	370
<i>Розділ 20</i>	Священники і народ	388
Частина третя		
Зміни та асиміляція		
<i>Розділ 21</i>	Шлях усякого свята	409
<i>Розділ 22</i>	Шаріварі	431
<i>Розділ 23</i>	Ринки та ярмарки	439
<i>Розділ 24</i>	Вечорниці	445
<i>Розділ 25</i>	Усна мудрість	451
<i>Розділ 26</i>	Завмерла музика	461
<i>Розділ 27</i>	Папір, який говорить	485
<i>Розділ 28</i>	Подзвін по минулому	504
<i>Розділ 29</i>	Культури і цивілізація	519
<i>Додаток</i>	532
<i>Бібліографія</i>	536
<i>Примітки</i>	553

СПИСОК КАРТ

1. Рівень злочинності за кількістю обвинувачених на 100 тисяч населення, 1831–1880 роки	70
2. Франкомовні департаменти, 1835 рік	86
3. Комуни, де говорять патуа, 1863 рік	86
4. Задokumentовані корінні райони використання патуа за Третьої республіки	94
5. Відсутність патріотизму, відображена в спробах уникнути військової служби, 1819–1826 роки	125
6. Відсутність патріотизму, відображена у витратах на збір податків, 1834 рік	125
7. Відсутність патріотизму, відображена в байдужості чи відвертій ворожості до війська, 1820–1870-ті роки	126
8. Райони патріотичних і непатріотичних настроїв за спостереженнями офіцерів, 1820–1870-ті роки	126
9. Департаменти з найменшою кількістю оподатковуваних вікон і дверей на 100 мешканців, 1831 рік	182
10. Департаменти з найнижчим відсотком будинків із шістьма і більше вікнами та дверима, 1876 рік	182
11. Рівень народжуваності серед заміжніх жінок, 1831–1876 роки	203
12. Крайнощі шлюбної народжуваності в ХІХ столітті	203
13. Найбідніші департаменти за податковими надходженнями з гектара, 1857 рік	204
14. Найбідніші департаменти за податковими надходженнями на душу населення, 1857 рік	204
15. Безшлюбність серед жінок 15–49 років, 1836–1901 роки	205
16. Відмова від голосування на виборах понад національну норму, 1898 рік	301
17. Відмова від голосування на виборах понад національну норму, 1914 рік	301
18. Рейтинг департаментів за найбільшою кількістю тих, хто відмовився від голосування на виборах, 1876–1914 роки	302
19. Кількість велосипедів (як дво-, так і триколісних), 1899 рік	302
20. Орфеони (чоловічі хоріві гуртки), засновані в 1821–1880 роках, які продовжували існувати в 1906 році	477

Вступ

У 1948 році під аркадами театру Odéon, де в ті часи за кілька франків можна було купити книжки на розпродажі (або годинами читати їх просто на місці), я придбав примірник «Мого села» (Mon village) Роже Табо. Ця книжка, уже дуже потерта, досі зі мною. Для мене це був перший натяк (велику дисертацію Андре Зігфріда я прочитав пізніше) на ті докорінні зміни, що відбулися в селищі Табо Мазьєрі в регіоні Гатіне та в багатьох інших французьких селах протягом періоду, який охоплюють сторінки його книжки — 1848–1914 роки; і ці зміни були більшими, ніж зафіксувала політична історія, якою я її знав, хоча вони й перепліталися з нею.

Табо простежив еволюцію комуни — селищ, сіл, хуторів, одиноких ферм. Комуни, у якій життя протікало за одним і тим самим шаблоном ще з дореволюційних часів^{*} і змінилося, проте дуже радикально, лише в останні пів століття до 1914 року. Матеріальні умови, ментальність, політична свідомість — усе зазнало величезних змін, такого собі шквального процесу, який повністю відрізнявся від повільної еволюції або спорадичних змін, які накопичуються, щоб скласти те, що ми називаємо історичним періодом. Стрімкі історичні зміни перенесли Мазьєр не з одного історичного періоду в інший, а в нову епоху людства — у цілком іншу форму цивілізації¹.

Усе це було дуже цікаво, але мене на той час хвилювало інше. Вклад Табо вплинув на мій погляд на французьку історію, але не змінив його. Історія, про яку я думав, викладав і писав, відбувалася переважно в містах; сільська місцевість і містечка були тільки доповненням цієї історії, ідучи слідом за нею, перегукуючись із нею або просто стоячи осторонь і спостерігаючи за тим, що відбувалося; але самі собою вони не були вартими уваги.

Двадцять років по тому я знайшов іншу книжку, яка по-своєму описувала ті самі докорінні зміни. Я навіть не пам'ятаю, як саме натрапив на неї, адже це теж не була робота історика. Написана фольклористом, книжка «Традиційна цивілізація та способи життя» (Civilisation traditionnelle et genres de vie) була майже сучасницею «Мого села». У геть іншій площині, ширше аргументованій, вона розповідала про занепад і зникнення французьких традиційних обрядів і легенд. За словами автора, Андре Вараньяка, вони змінювалися постійно. Але до XIX століття замість одних завжди з'являлися інші. Тепер же новизна полягала в тому, що процес оновлення припинився: традиції вмирали, і їх ніщо не замінювало; у сільській місцевості

^{*} Йдеться про період до початку Французької революції в 1789 році. — *Прим. наук. ред.*

більше не було спонтанних нововведень². Вимирила — вже вимерла — ціла ментальність. Збіг? Як і Табо, Вараньяк вважав, що вирішальні зміни відбулися в останній чверті XIX століття.

Тепер я був готовий заглибитись у цю тему. Я почав відчувати, що у своїй роботі з політичною та інтелектуальною історією — такою, про яку ми пишемо й яку викладаємо, тобто міською, — я ігнорував величезний вимір реальності. Що відбувалося в містечках і в сільській місцевості? Чи мав рацію Вараньяк? Чи була культура — тобто радше кілька культур, — що продовжували існувати поруч із офіційною, що ми знали й вивчали, і які в певний момент зникли або інтегрувалися у велике ціле? Якщо так, то як саме це сталося?

Я повернувся до Табо. Перечитував його не вперше, але коли шукаєш щось інше, то й *бачиш* щось інше. Героїнею Табо, так би мовити, серцем змін, які він вимальовує, була сільська школа. Звісно, всі французькі історики, безперечно, це знали. Але Табо зосереджується на школі в особливому контексті: переходу від відносної ізоляції та відносно закритої економіки до сполучення із зовнішнім світом через дороги, залізниці й грошову економіку. Школа була важливою, тому що змінилися умови існування, тому що вона слугувала новим умовам, і тому що умови, які вона *допомагала* змінювати, були вже не локальними, а національними; вони були міськими, вони були сучасними.

Оце так несподіванка! Після чверті століття вивчення французької історії я зрозумів для себе те, про що міг би дізнатися з будь-якого підручника. Але, можливо, саме в цьому й полягає вивчення історії: так би мовити, перечитування минулого, спочатку тому, що людина хоче відкрити його для себе й засвоїти, а потім тому, що те, що вона шукає (а отже, бачить) на знайомій території, може суттєво відрізнятись від того, що вона бачила раніше або дізналася від інших. Так було і зі мною. Пошук відповідей на питання, які допоміг підказати Вараньяк, спонукав мене відкрити для себе нову Францію в сільській місцевості XIX століття, Францію, де багато хто не говорив французькою або не знав про (і тим паче не використовував) метричну систему, де пістолі та екіо* були краще знайомі, ніж франки, де доріг було мало, до ринків далеко, і де натуральне господарство було ознакою банальної розсудливості. Ця книжка про те, як усе це змінилося, і як у процесі змінилася ментальність; одне слово, про те, як слаборозвинена Франція інтегрувалася в сучасний світ і в офіційну культуру — паризьку і міську.

Вона також про селян. Гордон Райт якось сказав, і ніхто не скаже цього краще, як небезпечно заглиблюватися в такі сипучі піски: «Сільська Франція майже нескінченно різноманітна, і майже будь-яке узагальнення про селянство стає частково хибним, щойно його сформульовано». І все

* Пістоль — поширена у Франції з XVI століття назва для кількох видів золотих монет (іспанських, французьких тощо); екіо — спочатку золота, а згодом срібна монета, що випускалася у Франції з XIII століття. Із запровадженням наприкінці XVIII століття франка назва екіо поступово закріпилася за п'ятифранковою монетою. — *Прим. наук. ред.*

ж, додає він, і я мушу з ним погодитись: «Невтомна цікавість до загальних тенденцій... спонукала мене продовжити намагання подивитись на проблему ширше»³.

Ларошфуко зауважив, що добре пізнати річ можна лише тоді, коли знаєш її в деталях, але число деталей нескінченне, а отже, наше знання приречене залишатися поверхневим і недосконалим. Це зручний аргумент для такої книжки, як ця, у якій висновки загального характеру робляться на основі документації, яка від початку неминуче буде обмеженою і неповною. Крім того, враховуючи мою робочу гіпотезу про те, що значні частини сільської Франції продовжували жити у власному світі до кінця XIX століття, я навмисно зосередився на регіонах, які найбільше відповідали моїм інтересам — Захід, Центр, Південь та Південний захід — і на періоді за 40 чи 50 років до 1914 року. І, нарешті, оскільки моєю метою від самого початку було не зробити вичерпне дослідження, а висловити припущення, документи відображають саме такий підхід.

Період, який охоплює ця книжка, більш-менш збігається з описаним Табо і, як на мене, залишається напрочуд недослідженим. Серед вторинних джерел я найбільше довідався безпосередньо з новаторських статей Гі Тюільє та величезної неопублікованої дисертації Алена Корбена, присвяченої Лімузену в другій третині XIX століття. Інші важливі дослідження, які проливають світло на життя в сільській місцевості, стосуються більш ранніх періодів (Леруа Ладюрі, П'єр Губер, Поль Буа), першої половини XIX століття (Моріс Агюлон, Жан Відаланк, Філіп Віж'є) або XX століття (Гордон Райт, Анрі Мендрас). Починаючи із середини XX століття, справді з'являється багато соціологічних досліджень, але більшість із них лише побіжно згадує про минуле з метою ознайомлення. Існує низка монографій, чимало з яких якісні й детальні, але тільки деякі надовго затримуються на роках, які мене найбільше цікавлять; а ті, які затримуються (Андре Зігфрід, Жорж Дюньо), цікавляться передовсім політикою. Як стає очевидно на моїх сторінках, мій головний інтерес полягає у способах життя та мислення — більш невловній царині. І вдвічі невловніший, коли документи важко знайти, а ще важче ідентифікувати.

Окрім проблеми виникають, коли ми намагаємося зрозуміти еволюцію умов і ментальності серед мовчазних мас, тобто мовчазних на тих конкретних рівнях, які залишають найбільше записів, що на них спираються історики. Більшість суб'єктів історичних досліджень були письменими і висловлювали власні думки; багато хто з них залишив чіткі й часто продумані записи або був описаний добре з ними знайомими свідками. Дії, думки і слова неписьмених (а більшість тих, кого я досліджую, були неписьменими або настільки малописьменими, що це мало що змінювало) залишаються здебільшого незафіксованими. Ті записи, що існують, є роботою сторонніх осіб, які спостерігали й фіксували побачене для власних цілей. Поліція, чиновники, фольклористи, священники, вчителі, агрономи та письменники спостерігали, навіть досліджували, але, незалежно від того, чи були критично, чи

поблажливо налаштовані — вони не можуть розповісти нам про події так, як їх справжні учасники. Моє правило в роботі з такими свідченнями: намагатися вказувати їхні джерела й контекст, щоб читачі могли врахувати будь-яку можливу упередженість (або принаймні спрямування); і вільно покладатися на свідчення, які здаються суто випадковими в контексті основної мети свідка або, ще краще, суперечать його чи її очевидному інтересу.

Ба більше, неписьменні насправді не є мовчазними; вони можуть виражати і виражають свої почуття та думки в кілька способів. Соціологи, етнологи, географи, а віднедавна й історики-демографи показують нам нові й альтернативні способи інтерпретації фактів, у результаті чого наш фонд фактів виявляється значно багатшим, ніж ми колись вважали. Я намагався вчитися на їхніх роботах, хоча й не наслідую котроїсь із дисциплін. Особливо плідним джерелом інформації, тим паче в роботі, головна мета якої — дослідити й зробити припущення, є пісні, танці, прислів'я, казки і малюнки сільського населення — вся широка сфера *arts et traditions populaires* (із фр. мистецтва і народних традицій). Я постійно звертався до цього джерела, щоб дізнатися, що використовували, говорили чи робили сільські жителі, як це змінювалося, як від цього відмовлялися і що прийшло натомість.

Але навіть традиційні напрямки дослідження соціальної історії 1880–1914 років створюють специфічні проблеми. Archives Nationales мають суттєві прогалини там, де йдеться про вирішальні пів століття до 1914 року⁴. Це поєднується з аналогічною бідністю архівів департаментів, багатих на матеріали часів Другої імперії і порожніх після неї аж до років по Першій світовій війні. Навіть за цих умов існує достатньо документів, і я опрацював їх для десятків префектур. Інші архіви також надали багато інформації: Ministère de la Guerre, Musée des Arts et Traditions Populaires, Institut National de Recherche et de Documentation pédagogique. Так само, як і багаті вторинні матеріали в Bibliothèque Nationale. Керівникам і співробітникам цих установ, а також архівів департаментів Альє, Ар'єжу, Канталю, Фіністери, Жеру, Жиронди, Верхньої В'єнни, Лоту, Пюї-де-Дому, Східних Піреней, Vogезів і Йонни я дякую за допомогу, яка вийшла за рамки їхніх службових обов'язків.

Я також вдячний Каліфорнійському університету та Національному фонду гуманітарних наук за надану відпустку та субсидії, які зробили можливим цей проєкт і допомогли мені довести його до кінця; панові Роберту Роквеллу, паннам Н. Гранже і М. Ревель за вмилу дослідницьку допомогу; пані Клер Пірон за набір і передрук рукопису з невтомним завзяттям.

Кілька французьких колег і науковців надавали цінні матеріали та поради. Серед них — пан Ж. Дюмон в Епіналі, панна Л. Буйсу з Оріяка і особливо — пан Анрі Польж з Оша, чії ідеї та ерудиція надихають. Професор Тангі Даніель, який нині викладає в Бресті, дозволив мені скористатися його рукописним дослідженням про *pardons* (із фр. помилування) і прощі в єпархії Кімперу; професор Ален Корбен надав можливість прочитати його монументальну і захопливу працю про міграцію в Лімузені, пан Андре Вараньяк

щедро поділився зі мною як своїми спогадами, так і особистими архівами, а Чарльз Тіллі допоміг справді конструктивною критикою. Я вдячний їм усім. Також не можу забути (і не бажав би!) про першу нагоду висловити свої погляди на цю тему, яку мені надав симпозіум франко-американських студій в Університеті Південно-Західної Луїзіани у 1971 році⁶; і ще про двох друзів, професорів Амоса Сімпсона і Вогана Бейкера, заохочення яких одного чудового луїзіанського вечора переконало мене в тому, що тема, яка інтригувала мене впродовж кількох років, варта дослідження.

Я міг би прочитати набагато більше, поспілкуватися з більшою кількістю людей, спробувати провести більш комплексне дослідження. Але, врешті-решт, дослідження все одно було б неповним, а його висновки — настільки ж орієнтовними, як і висновки цієї книжки. Тож нехай ця робота залишається тим, чим вона є: спробою додати трохи конкретики до загальних фактів, які ми вже знаємо в загальних рисах, і натяком на роботу, яку ще належить виконати.

Бо хороших речей надивитися треба і наслухатись добрих новин,
Заки нас не поманить дорога до Неба почерез Кенсал Грін⁷.

* Кенсал Грін — відоме кладовище в Лондоні, де поховано чимало славетних людей. Тут і далі віршовані цитати подано в перекладі Івана Андрусика, якщо не вказано інше. — *Прим. ред.*

ЧАСТИНА ПЕРША

ЯК БУЛО РАНІШЕ

ЗЕМЛЯ ДИКУНІВ

Можна було б отримати прекрасні свідчення про Францію та інші краї, які, як нам здається, ми знаємо; дивовижі не завжди слід шукати в чужій країні; ми могли б зробити величезні відкриття вдома; могли б отримати виняткові результати, якби вмiли дивитися на звичну країну незвичним оком; дивитися на Францію так, ніби не живемо в ній.

Шарль Пегі

Немає потреби їхати до Америки, щоб побачити дикунів, — так міркував парижанин, прогулюючись бургундською глибинкою 1840-х років. — Ось червоношкірі Фенімора Купера». Це цитата з «Селян» (*Paysans*, 1844) Бальзака. Справді, існує багато свідчень на користь того, що значні частини Франції ХІХ століття заселяли дикуни. Луї Шевальє показав, як у середині ХІХ століття ярлик *classe laborieuse, classe dangereuse* (із фр. працелюбний клас, небезпечний клас) приклеївся до міської бідноти. Але так само легко і протягом більш тривалого періоду його можна застосувати до певних прошарків населення сільського — теж дивного й малозрозумілого, теж працюовитого, хоча, можливо, й менш небезпечного завдяки своїй розпорошеності.

По приклади не потрібно ходити далеко. У 1831 році префект Ар'єжу описував населення цих піренейських долин як дике «і жорстоке, наче ведмеді, яких воно розводить». У 1840 році штабний офіцер зауважив, що морванці з Фура «кричать так несамовито, ніби дикі звірі». Чиновники, солдати — хто б іще ризикнув забрідати в сільську глушину, особливо в забуті землі на південь від Луари? У 1843 році піхотний батальйон, який маршем проходив крізь болотистий регіон Ланди на північний схід від Дакса, знову-таки зустрів дикунів: бідних, відсталих, відлюдькуватих¹. Увесь той край був диким: пустища, болота, драговини, вересові зарості. У 1832 році, коли Жорж (у майбутньому барон) Осман відвідував Уєес у південно-західному закутку департаменту Лот і Гаронна, він не побачив ні доріг, ні орієнтирів, тож дорожній інспектор, який був йому за провідника, мав користуватися компасом². А це ж був лише самий краєчок рівнини Ланди, про яку казали, що там навіть птахи, перетинаючи болота, мусять їжу нести з собою. До 1857 року, коли висадка соснових плантацій провістила світанок нової ери (поки що лише перші його промені), численні згадки про дикість рівною мірою стосувалися ландшафту, умов і населення. Прочани на

шляху до Сантьяго-де-Компостели боялися перетинати Ланди, бо не було для них там «ані хліба, ні вина, ні риби, ні води, щоб напитися»³. І справді, Іпполіт Тен заявляв, що він радше б обрав пустелю. Коли в 1874 році Едуар Фере опублікував свою розлогу «Загальну статистику департаменту Жиронда» (*Statistique général du département de la Gironde*), осушення болотистого Медоку ще не сходило з язиків, і багато хто з мешканців Бордо пам'ятав лихоманки та застійні води, завдяки яким він, можливо, отримав свою назву — *in media aquae* (із лат. посеред вод). Що ж до великих боліт на південь від Бордо, їх зміни не торкнулися зовсім. Дикі та безводні, вони залишалися осередком пелагри та лихоманки серед населення, такого ж дико-го, як і навколишня природа⁴.

Від Бордо до Байонни всюди були пустка і дикість. Так само — від острова Іль-д'Йо біля атлантичного узбережжя до департаменту Дром на сході, де в 1857 році один полковник висловив надію, що поява залізниці покращить долю «населення, яке на два-три століття відстало від своїх сусідів» і покладе край «дикунським інстинктам, народженим ізоляцією і злиднями»⁵. Тюльські міщани називали селян *peccata* (гріхи), а в Коррезі місцевий священник, нащадок скромної родини з цієї ж префектури, але засланий до сільської парафії, з презирством зазначав: «Це і є селянин — гріх, первородний гріх, живучий і зримий у всій своїй наївній жорстокості»⁶. Це спостереження, яке занотував Жозеф Ру, ймовірно, датується часами початку Третьої республіки^{*}, але відображає консенсус, який тривав протягом перших трьох чвертей століття. «Сільський житель кожною своєю рисою являє обличчя страждань і горя: очі його непевні, боязкі, лице безвиразне, хода повільна й незграбна; довге волосся спадає йому на плечі й надає похмурого вигляду» (Верхня В'єнна, 1822). «Жахливе невігластво, забобони, бруд» (Морбіан, 1822). «Ліниві, жадібні, скупі й підозріливі» (Ланди, 1843). «Бруд, лахміття, жалюгідне дикунство» (Нижня Луара, 1850). «Вульгарні, ледь цивілізовані, вдача їхня лагідна, але дика» (Луара, 1862)⁷. Не дивно, що в 1865 році лімузенський землевласник удався до термінів, подібних до тих, які Лабрюєр використовував два століття перед тим: «Двоногі тварини, що ледве нагадують людину. Одяг [селянина] брудний, під його товстою шкірою не можна розгледіти, як тече кров. Дикий, тупий погляд не видає жодного проблеску думки в мозку цієї морально і фізично атрофованої істоти»⁸.

Народні повстання грудня 1851 року^{**} принесли новий урожай епітетів: дика орда, країна дикунів, варвари⁹. При цьому варто пам'ятати, що назвати когось образливим *sauvage* (дикун) вважалось наклепом, за який можна було отримати штраф або навіть тюремне ув'язнення, якщо справа

* Третя республіка — період в історії французької державності з 1870 до 1940 року. — Прим. наук. ред.

** Ідеться про невдалі спроби протидіяти військовому перевороту Шарля Луї Наполеона Бонапарта, який у такий спосіб встановив у Франції Другу імперію і проголосив себе імператором Наполеоном III. — Прим. наук. ред.

доходила до суду¹⁰. Проте перелік триває: на початку 1860-х дикунство зникає у Ньєврі, але зберігається в 1870-х роках у Сарті, де «дикі» мешканці боліт живуть, наче «троглодити», і сплять біля багаття в своїх хижках «на вересових стеблах, наче коти на тирсі»¹¹. Зберігається воно і в Бретані, де діти йдуть до школи, «як у тих країнах, куди не проникла цивілізація: дикі, брудні й не розуміючи жодного слова» (1880)¹². Збирач музичного фольклору на захід від Вандеї і до Піренеїв порівнював місцевих жителів з дітьми та дикунами, які радісно, подібно до всіх примітивних народів, виявляли беззаперечну любов до ритму¹³. Навіть у 1903 році тему сільської дикості все ще озвучував професійний письменник-мандрівник, який під час візиту до Лімузену, трохи на північ від Брива, був вражений непривітним характером регіону та «*huttés de sauvages*» (*із фр.* «хижами дикунів»), у яких жили місцеві¹⁴. Яке полегшення — після нескінченної глушини каштанових гаїв дістатися містечка, бодай якого маленького. Цивілізація, як і урбанізм, — це явище міське (цивілізоване, цивільне); так само, як політика, політес та поліція в корені мають грецьке «*polis*» — знову-таки місто.

Цивілізація — ось чого бракувало селянам. У 1850 році Закон Грамона, який прирівнював жорстоке поводження з домашніми тваринами до легкого злочину, був нагхненний бажанням «цивілізувати народ» та дітей¹⁵. У 1850-ті роки ніколи не вагалися, висловлюючись із цього приводу. Священник із Босу відчував, що найбільше його парафіянам потрібно цивілізуватися¹⁶. У Верхній Луарі човнярі річки Альє показували подиву гідний «ступінь цивілізованості» завдяки тому, що зустрічали «більш цивілізовані нації» на своєму шляху до Парижа. Так само як жителі Сен-Дідьє, торгові стосунки котрих із Сент-Етьєном сприяли «більш розвиненій цивілізації»¹⁷. У Морвані, навпаки, путівник 1857 року зазначав, що сільської місцевості «ледь торкнулася цивілізація»; військові інспекції виявили схожий стан речей також у Лоті та Авероні¹⁸.

У 1860–1880-х роках у звітах інспекторів початкових шкіл ми постійно знаходимо згадки про поступ цивілізації та роль шкіл у процесі цивілізування населення, в гущі якого вони діяли. Що означали такі повідомлення для сучасників? Згодом ми детально про це поговоримо. А зараз припустимо, що вони відображають панівну віру в те, що певні важливі регіони та групи були нецивілізованими, тобто неінтегрованими у французьку цивілізацію, неасимільовані з нею: бідні, відсталі, неосвічені, дикі варвари, що живуть, наче тварини, поміж своїх тварин. Їх потрібно було навчити манер, моралі, письма, французької та дати знання про Францію, відчуття правової та інституційної структури за межами їхньої безпосередньої спільноти. Леон Гамбетта* в 1871 році влучно описав ситуацію: селяни «інтелектуально на кілька століть відстали від освіченої частини країни»;

* Вебер вказує на зв'язок цих термінів з латинським словом *civitas* — місто. — Прим. пер.

** Леон Гамбетта (1838–1882) — французький політик, республіканець і зятятий противник влади Наполеона III. Зіграв ключову роль у проголошенні в 1870 році Третьої республіки та в перші роки її існування. — Прим. наук. ред.

пролягла «величезна відстань між ними і нами... між тими, хто говорить нашою мовою, і тими численними нашими одноземцями, [які], як би жорстоко це не звучало, можуть нею лише затинатися»; матеріальна власність мала «стати засобом їхнього морального прогресу», тобто їхньої цивілізації¹⁹. Селянин мав бути інтегрований у національне суспільство, економіку, культуру: культуру міста і Міста *par excellence* — Парижа.

Звіти про успіхи маркують поступ кампанії з досягнення цієї мети: у Морбіані 1880 року цивілізації ще не вдалося проникнути в дикі внутрішні райони і зробити їх подібними до решти Франції; але в Ардеші «більш м'які та чемні звички витісняють негречність, неотесаність та дикість», а на атлантичному заході старі звичаї «змітає цивілізація»²⁰. До остаточної перемоги кампанії селянин залишатиметься, за словами двох спостерігачів із південного заходу, недоладним і незавершеним начерком до проекту справді цивілізованої людини²¹.

Незавершеним, звичайно, тому що не вписувався в модель, про яку навіть не знав. Тубілець культурно й політично подібний до звірів і дітей, його навіть співчутливі спостерігачі вважали беззаперечно дивним. У 1830 році Стендаль міркував про той убивчий трикутник між Бордо, Байонною та Валансом, де «люди вірять у відьом, не вміють читати і не розмовляють французькою». А Флобер, прогулюючись у 1846 році ярмарком у Роспордані, наче турист екзотичним базаром, побачив селянина таким: «Підозріливий, занепокоєний, він збентежений усім, що бачить і не розуміє, тож дуже поспішає полишити місто»²². Хоч би яким гострим було його чуття, Флобер припустився великої помилки, оцінюючи селянина за його поведінкою в місті, куди той приїжджав лише якщо мусив. «Бо всі там з нього глузують і ставляться зверхньо», — пояснював спостерігач із Бурбонне. Тож селянин завжди почувався в місті знервовано та скуто, а неухважні спостерігачі сприймали це як доказ «дикості та нещирості». Насправді ж удаваною була власне дикість, підсилена відлюдькуватістю. У місцевостях на кшталт Бретані було ще гірше, бо селянин не міг знати, чи хтось із містян (окрім дрібних торговців і ремісників) розмовляє його мовою²³. Як ми побачимо, франкомовні там і деінде потребували перекладачів, що не сприяло легшому спілкуванню чи взаєморозумінню.

Відчуваючи неспокій у міському просторі, селянин змушував непокоїтися і своїх міських спостерігачів. Їхня думка про нього була дзеркальним відображенням його недовіри до них. У 1860-х роках один такий спостерігач у своєму дописі про південно-західних селян — які, він був упевнений, ненавиділи й боялися його — не міг приховати ні свого страху перед ними, ні презирства. І поміщик поблизу Нанта не міг не помітити, як на нього дивилися селяни, «сповнені ненависті й підозри»²⁴. «Неосвічені, повні упреджень, — писав офіцер про населення поблизу Ле-Мана, — вони не гребують хитрощами та обманом». Невігластво, апатія, млявість, лень, інертність, жорстока, жадібна, потайна і лицемірна вдача приписуються чи то злобі, чи то бідності або недоїданню²⁵. Ми про це ще почуємо. Хай там як, чи варто

було сподіватися іншого? Селянин не вмів мислити, був егоїстичним і забобонним. Він був нечутливий до краси і байдужий до свого оточення. Заздрив і ненавидів будь-кого, хто намагався стати кращим²⁶.

Міські жителі, які часто (як у колоніальних містах Бретані) не розуміли сільської мови, зневажали селян, перебільшували їхню дикість, наголошували на більш колоритних (а отже, відсталих) аспектах їхніх занять, а інколи робили несхвальні порівняння з іншими колонізованими народами Північної Африки та Нового Світу²⁷. У Бресті XIX століття було звичним почути слово «глушина» — *brousse* або *camprousse* — щодо навколишньої сільської місцевості. Але колоніальні паралелі були навіть зайвими, адже зброї в арсеналі упереджень вистачало й без них: «Les rommes de terre pour les cochons, les epluchures pour les Bretons»²⁸ (із *фр.* «Картоплю — свиням, бретонцям — лущиння»).

У середині XVIII століття знаменита *Encyclopédie* висловлювала усталений погляд: «Багато хто не бачить істотної різниці між цим класом людей та худобою, за допомогою якої вони обробляють наші землі; така думка постала дуже давно і цілком імовірно, що вона ще довго протримається». Так і сталося. Під час Революції, писав Жуль Буа, міська національна гвардія, перебуваючи в провінції Мен, виявляла якнайглибшу зневагу до сільських варварів цього регіону і навіть привозила з походів у бунтівну сільську місцевість намиста з вух та носів. Історики Вандей XIX століття, своєю чергою, заперечували, що сільський люд може мати будь-які цілі чи ідеї, крім отриманих іззовні²⁹. Ця тема, яка знову й знову повторювалася в популярних дискусіях, закріпила уявлення про безглузлого йолопа, думки якого неважливі, якщо він узагалі вміє думати.

Фольклористів початку XIX століття критикували за інтерес до «нижчого класу населення» та за те, що вони записували місцеві говірки, не гідні уваги, не кажучи вже про повагу. Республіканці 1871 року, маючи очевидний намір принизити більшість учасників національних зборів, назвали їх «сільськими»³⁰. Сільські жителі й самі погоджувалися, що бути сільським — принизливо. Ходити по-селянськи чи їсти по-селянськи було страшним гріхом, який засуджували кишенькові посібники з етикету, що ними торгували на вулицях. Дехто в цьому ж контексті використовував поняття раси. У Лангедоку непривілейовані класи вважалися і вважали себе нижчим біологічним видом: сільські дівчата, маленькі, чорняві й змарнілі, належали до «іншої раси», ніж дівчата міські. Одним з наслідків цієї віри у *видову* різницю було те, що навіть у XIX столітті сільські акушерки розминали черепи немовлят, намагаючись «радіше символічно, ніж реально» надати маленьким округлим головам селянських дітей видовженої форми, яка більшою мірою асоціювалася з розумнішими містянами³¹. І як одні привласнили собі вищість, яку згодом їм стали приписувати, так і зневажливі судження щодо інших проникли в мову, а отже, неминуче, — і в думки.

У Нижній Бретані слово *pétôr* (вайло, незграба) почали застосовувати спочатку до всіх селян цієї місцевості, а потім і до самої бретонської мови.

Такі терміни, як *pet* і *beda*, трансформувалися тим самим шляхом, спочатку означаючи шмат землі, потім рекрута і, нарешті, будь-якого селянина з Нижньої Бретані. Так само у Франш-Конте місцева назва коров'ячого гною, *bouz*, породила слово *bouzon* для позначення селян. Неотеси, тютюї, незграби, *culs-terreux* — список, який ми почали кілька сторінок перед тим, далеко не повний. Але, наче всього цього було замало, саме слово «селянин» перетворилося на зневажливе, його відкидали як образливе або приймали зі смиренням, але в будь-якому разі за першої ж нагоди міняли на більш почесний ярлик. І справді, англійський мандрівник у 1890-х роках виявив, що слово вийшло з ужитку: «Щойно зможє, селянин перетворюється на *cultivateur* (з *фр.* хлібороб, рільник)!»³².

Селянин соромився бути селянином, соромився бути нецивілізованим. Він погоджувався зі своїми суддями, що йому бракує чогось цінного й недосяжного, що французька цивілізація і, зокрема, все що походить з Парижа, є вищим і бажанішим. Звідси мода на *articles de Paris* (з *фр.* предмети розкоші, модні товари з Парижа). Бретонці насміхалися з тих, хто намагався мавпувати витончений тон та говорити «по-паризькому». Але самі вони захоплено говорили про людину з благородним, невимушеним, світським способом поведінки, що вона має «французькі манери»³³. Така очевидна двозначність трапляється доволі часто. Ми її ще побачимо. Але селянинові, щоб усвідомити свою неотесаність, потрібно було спочатку побачити взірць отесаності. І, як ми переконаємося, багато де це потребувало певного часу. Разом із тим Париж і навіть Франція переважно залишалися для селян загадковим далеким краєм. Як-от для мешканців Ар'єжу у 1850-х роках, які уявляли Лувр фантастичним казковим палацом, а членів імперської сім'ї — персонажами зі збірки казок. Подібно, зрештою, до мешканців міст, для яких селяни залишалися «так само невідомими, як червоношкірий індіанець для туриста з диліжанса між Нью-Йорком і Бостоном»³⁴.

Ми часто читаємо, що фермери і селяни разом становили близько 50 % працездатного населення Франції в 1870 році, 45 % у 1900 році і 35 % у 1930 році. Що ж, можемо поставити слушне питання: хто такі селяни й фермери? Чи були селяни в будь-який із цих періодів однорідною професійною групою? Чи означали терміни «фермери» та «селяни» схожі релії в різні роки? Інакше кажучи, коли ми говоримо про сільську Францію та сільське населення 1850-х, 1880-х, 1900-х і пізніших років, то чи йдеться про схожі типи людей, про схожі погляди та рівень участі в національному житті (і які відрізняються між собою лише статистичною вагою)? Чи ми говоримо про двосторонню еволюцію, яка базується на давній теорії, що ніхто ніколи не може увійти в одну річку двічі не лише тому, що зміниться річка, а й тому, що зміниться він сам?

* Йдеться про родину імператора Наполеона III, що правив у Франції з 1852 до 1870 року. — *Прим. наук. ред.*

Це питання вимагає відповіді, але точну відповідь важко сформулювати. Наскільки важко — покаже решта цієї книжки. Однією проблемою серед багатьох є те, що французькі етнографи й антропологи (можливо, більше за своїх колег в інших країнах) донедавна охоче вивчали екзотичні народи, водночас нехтуючи власним. А соціологи, здається, перейшли від досліджень первісних суспільств просто до вивчення суспільств міських і промислових, ігноруючи недавні й тогочасні реалії селянства.

Типовий приклад: видатний соціолог Моріс Альббакс провів у 1907 році дослідження способів життя, яке охоплювало 87 домогосподарств — 33 селянських і 54 міських робітників. Але коли він презентував свої дані в 1939 році, то посилався лише на міську групу (причому зосередився він переважно лише на п'яти сім'ях паризьких робітників)³⁵. У цьому він нічим не відрізнявся від решти своїх сучасників, для яких паризький і національний способи життя були незрівнянно далекими один від одного, і важливим був лише перший. Тож великий педагогічний словник Фердинанда Бюссона 1880-х років, біблія для цілого покоління шкільних вчителів, не містив таких слів, як *patois*, *idiome* чи *dialecte* (із *фр.* говірка, наріччя, діалект). Так само велика дискусія в університетських колах наприкінці століття розгорнулася навколо питання, чи варто, щоб викладання латини і грецької мови мало пріоритет над викладанням французької. При цьому дискусія цілком ігнорувала все ще актуальний конфлікт між французькою та місцевими мовами й проблеми, пов'язані з цим, а також висновки, які з цього випливали. Серед цілої низки опитувань, що ознаменували *fin-de-siecle* і початок ХХ століття, жодне не цікавилось тим, що відбувалося за межами Парижа. І це без застережень, з упевненістю означало, що погляди та прагнення крихітної меншості, яка сприймала себе за *всіх*, справді представляла *всіх*³⁶.

Можливо, тому Осман у своїх мемуарах міг говорити про «нашу країну, найбільш «єдину» у всьому світі», тоді як Франція була ще дуже далекою від єдності, як він сам міг чудово бачити, перебуваючи на адміністративних посадах, які обіймав за часів Липневої монархії та Другої імперії, до свого доленосного призначення в Париж³⁷. Міф був сильнішим за реальність.

Та реальності годі уникнути. А реальністю було різноманіття. Одна з причин, чому ті, хто вірив у беззаперечну єдність Франції, ігнорували цей цілком очевидний факт, могла полягати в тому, що вони сприймали цю єдність як даність. Але з часом поділ між селом і містом почали досліджувати. Одним з перших його дослідив економіст Адольф Бланкі, який багато подорожував найпохмурішими куточками Франції, частково з офіційними дослідницькими місіями, частково з наміром підготувати опитування сільського населення, яке, на жаль, так і не вдалося втілити. У своїх попередніх висновках, опублікованих у 1851 році, Бланкі зазначив: «Два народи

* Етап французької історії у 1830–1848 роках, що припадає на період правління останнього короля, Луї Філіппа. Назва походить від революції в липні 1830 року, що призвела до зречення короля Карла X. — *Прим. наук. ред.*